

Петро Кралюк,

д-р філософ. наук, професор,
перший проректор Національного університету «Острозька академія»

Біблійні переклади Франциска Скорини та їх вплив на видання україномовних новозавітних текстів часів Реформації

У статті розкривається вплив Реформації на культурні процеси в Україні XVI ст., зокрема на здійснення і публікацію біблійних текстів тогочасною українською книжною мовою. Особлива увага приділяється біблійним перекладам Ф. Скорини, Ярославському, Зіньківсько-Маначинському спискам, Пересопницькому Євангелію, Євангелію В. Негалевського.

К л ю ч о в і с л о в а: Реформація, протестантизм, біблійні переклади XVI ст., Ф. Скорина, В. Негалевський.

Термін «Реформація» нашими фахівцями пов'язується переважно з конфесіями пізнього протестантизму. Але Реформація – не тільки пізньопротестантські конфесії. Це важливе явище європейської культури, яке змінило хід історії. Зокрема, Реформація справила помітний вплив на культуру України XVI–XVII ст.

Протестантизм, що виник у результаті Реформації, був зорієнтований на книжкову релігійну культуру. Віруючий мав засвоїти грамоту й читати Біблію, котра вважалася протестантами джерелом віровчення. Систематичне ж читання книг, як довели дослідження, орієнтує людину на раціональне сприйняття дійсності. Тому в протестантських країнах є розвинутою книжкова культура. Відповідно, люди раціонально, розумно ставляться до життя. Це детально обґрунтував Маршал Маклюен у своїй відомій роботі «Галактика Гутенберга» [17].

В XVI ст. з'являються перші переклади біблійних книг українською мовою. Дослідники часто пов'язують появу цих книг з діяльністю Франциска Скорини. Як відомо, 1517 р. у Празі він видав свою першу книгу – Псалтир. Цей вибір не назвеш випадковим. Псалтир належав до найбільш поширених книг на Русі, власне на теренах України й Біло-

русії. Псалми не лише читалися в церкві, вони також співалися. Псалтир був і навчальною книгою. Тому в передмові до своєї Біблії Скорина рекомендує Псалтир тим, хто вивчає «руську грамоту».

Однак ця книга була надрукована мовою старослов'янською. Правда, на полях біля основного тексту видавець подав тлумачення окремих слів для кращого розуміння твору «руською мовою». Значна частина таких його пояснень мала відповідники в чеській релігійній літературі.

Упродовж 1517–1519 рр. Скорина опублікував цілу низку біблійних книг руською мовою. Це була мова, наближена до говірок, які мали поширення в Білорусі й Україні. Зокрема, руською мовою у 1517 р. ним були видані книги Іова, Притчі Соломона, Премудрості Ісуса, сина Сіраха. Наступного року побачили світ книги Проповідника, Пісня Пісень, Премудрість Соломона, Ісуса Навіна та чотири Книги Царств. А у 1519-му Скорина публікує книги Юдит, П'ятикнижжя Мойсея, Рут, Пророка Даниїла, Естер, Плач Єремії, Суддів. Прикметно, що всі ці книги були об'єднані назвою «Библия Руска, выложена доктором Франциском Скориною из славного города Полоцка, Богу ку чти и людем посполитым к доброму научению» [12, с. 71–72].

Празькі скорининські руськомовні видання виходили в міру підготовки їх перекладів, а не в порядку розташування в біблійному каноні. То ж ці друки не охоплювали повного кола старозавітних книг. Так, не були надруковані книги Маккавеїв та Параліпоменон. Щоправда, Скорина в загальній передмові до Біблії радив користуватися ними, вивчаючи священну історію. Тобто можна припустити, що ці книги були підготовлені до друку, але з якихось причин не побачили світ [4, с. 95–96].

На початку 20-х років XVI ст. Скорина опинився у Вільно. Тут він мешкає у будинку «почтивого мужа Якуба Бабича», бургомистра віленського і готує до друку «Малу подорожню книжку», яка побачила світ, імовірно, в другій половині 1522 р. Вона складається з Псалтиря, Часослова, 17 акафістів та канонів, Шестодневця зі службами на всі дні тижня та святців з пасхалією [14, с. 100]. У березні 1525 р. виходить ще одна скорининська книга «Книга Діянъ і Посланъ апостольських, званих Апостолом». Віленські, як і празькі видання Скорини, супроводжувалися численними передмовами й післямовами, писаними по-руськи. Лише до Апостола християнський мислитель підготував 22 передмови й 17 післямов [12, с. 71–72].

Як бачимо, ці книги видавалися якраз тоді, коли почалася Реформація в Німеччині. Чехія, до речі, була тісно пов'язана з німецькими землями. Тут також ще за сто років перед «класичною» Реформацією набрав сили реформаційний рух гуситів. Існували переклади чеською мовою біблійних текстів. Ними й користувався Скорина.

Віленські видання Скорини вийшли старослов'янською мовою. Певно, Скорина у Вільні не міг собі дозволити таких речей, як у вільнодумній Празі. У столиці Великого князівства Литовського залишалися сильні позиції православних консерваторів, які негативно сприймали видання книг у перекладі на «просту мову».

Однак, схоже, причина була не лише в цьому. Видаючи празький Псалтир, віленські «Малу подорожню книжку» та Апостол Скорина міг скористатися вже існуючими старослов'янськими перекладами. Щодо книг старозавітних, такої можливості, судячи з усього, в нього не було. Тому він звертався до чеських і латинських перекладів, які йому були доступні.

Скорина, який здобув освіту на Заході і тривалий час жив у латинському культурному середовищі, був відірваний від православно-слов'янської традиції. Певно, він не дуже добре володів старослов'янською мовою. Та й будучи світською люди-

ною, не вважав її використання необхідною умовою при перекладі біблійних текстів. Окрім того, Скорина орієнтувався, судячи з його передмов і післямов до видань, на притаманне для реформаторів релігійне просвітництво, намагався зробити біблійні книги доступними для відносно широкого кола читачів. Можливо, він мав контакти з реформаторами, зокрема Мартіном Лютером [1, с. 52]. Адже документально встановлено, що в травні 1530 р. Скорина побував у Кенігсберзі, в резиденції прусського герцога Альбрехта – енергійного послідовника Реформації [7, с. 221–226].

Існує думка, що після перебування в чеській столиці Скорина міг опинитися у Львові чи в Кременці. Зокрема, таке припущення висловив польський дослідник М. Гембарович [16, с. 14–15, 19]. Річ у тім, що у 20-х рр. Скорина був наближеним до віленського католицького єпископа Яна, який, можливо, користувався його послугами як лікаря [6, с. 43]. У той час цьому єпископу, який був позашлюбним сином польського короля, великого князя литовського Сигізмунда Старого, належав Кременець. Цей ієрарх приділяв велику увагу розвитку міста й облаштуванню його оборонних споруд [13, с. 25–27].

Чи жив Скорина на теренах України, чи ні, але його книги тут розповсюджувалися. Саме з українських земель походить чимало списків видань цього друкаря [9, с. 82–84]. Однак, ставлення до цих видань в Україні не було однозначним. У листах, що приписуються князю Андрію Курбському, дається вкрай негативна характеристика цим друкам, навіть висловлюється думка, що вони більше нагадують Біблію Мартіна Лютера [11, с. 43–46]. Американський дослідник Едвард Кінан вважає, що ці листи належать не Курбському, а українському книжнику Андрію з Ярослава (деякі з них підписані іменем Андрія Ярославського) [5, с. 223–245]. Думка Кінана щодо авторства цих листів нам видається більш прийнятною. Тим більше, що в Ярославі добре знали друки Ф. Скорини, оскільки звідси походив один зі списків його видань.

Скорининські видання переписувалися і навіть доповнювалися окремими перекладами біблійних книг. Одним із перших таких рукописів є текст Псалтиря, переписаний якимсь Партеном, що мешкав у Кобринсько-Пінському старостві [2, с. 294]. Принагідно зазначимо, що землі цього староства хоча й входять нині до складу Білорусі, однак є українською етнічною територією.

З 1568 р. походить так званий Ярославський список видань Скорини, до якого ввійшли книги Іова, Притчі, Проповідника та Премудрості Соломона.

Із рукопису відомо, що переписав його Василь Жугаєв з міста Ярослава. Це місто, засноване ще князем Ярославом Мудрим, належало до значних культурних центрів на теренах Галичини. З цього ж регіону походить ціла низка списків видань Скорини. Це список із Підмонастиря Бобрецького повіту, копія П'ятикнижжя в збірці А. Петрушкевича, а також списки Апостола із бібліотеки Перемишлянської уніатської капітули [2, с. 294].

У деяких випадках українські рукописні списки видань Скорини поєднувалися з іншими біблійними текстами, що, можливо, відносяться до втраченої частини повного скорининського перекладу Біблії. До таких можна віднести список Луки з Тернополя. У його оглаві перелічені книги Старого й Нового Завітів. Можна припустити, що тоді готувався повний текст Біблії руською мовою.

Цікавим у цьому плані є переклад «писарчика» Дмитра із Зінькова, який доповнений так званим маначинським списком. Останній переписувався священником Іоанном (Іваном) з «неславного града Маначина». Зіньківсько-маначинський список, створений приблизно у 1573–1577 рр., містив практично всі книги Старого Завіту, за винятком Псалтиря, а також закінчення Маккавеївських книг.

Зіньківський список Дмитра включав П'ятикнижжя, книги Ісуса Навіна, Суддів, Рут, чотири книги Царств, дві книги Параліпоменаона й початок молитви Манасії. Маначинський рукопис містить продовження молитви Манасії й решту старозавітних книг, окрім, як уже згадувалося, Псалтиря й закінчення Маккавеївських книг*.

Цікавим є географічне походження цього списку. Михайло Возняк вказав на подібність Зіньківсько-Маначинського рукопису й списку Луки із Тернополя [2, с. 294]. Маначин був містечком із замком, що знаходився неподалік Тернополя (зараз це село Волочийського району Хмельницької області). Зіньків так само, як і Маначин, у тодішні часи був містечком із замком і знаходився в цьому ж західно-подільському регіоні (тепер це село Віньковецького району Хмельницької області на річці Ушиці). Тобто список біблійних книг Луки з Тернополя й Зіньківсько-Маначинський рукопис варто пов'язати між собою. І можна стверджувати, що саме в регіоні Західного Поділля була здійснена спроба укласти корпус старозавітних книг руською мовою.

Цілком ймовірно, що скорининські переклади

біблійних книг тогочасною українською книжною мовою стали сприятливим підґрунтям для здійснення перекладів новозавітних текстів. У першу чергу, це стосується перекладу Пересопницького Євангелія (текст Пересопницького Євангелія див.: [10]).

Перекладачі книги, слідуючи традиції Скорини, подають не лише євангельські тексти, а й низку приміток, передмов й післямов. Із них ми дізнаємося про точні дати створення цього тексту, який зараз для українців став національною святиною. Над книгою почали працювати 15 серпня 1556 р., а завершили роботу 29 серпня 1561 р. Її замовила й, відповідно, дала гроші на її переписування княгиня Настасья (Анастасія) Юрїївна Заславська. Подвижниці допомагали її дочка Ганна-Євдокія та її зять Іван Федорович Чорторійський. Відомі також імена тих, хто працював над Пересопницьким Євангелієм.

Спочатку робота над книгою здійснювалася, так зазначено в самій пам'ятці, «в Дворці, монастирі Жеславском, при церкві свята та живоначальниа Троїца». А згодом з якихось причин у 1557 р. переписування цієї пам'ятки було перенесено до Пересопницького монастиря Різдва Богородиці. Доволі поширеною була думка, що згаданий Двірєць – це село, неподалік нинішнього Ізяслава. І що саме тут почали писати Євангеліє. Хоча зараз набуває поширення інша думка, ніби ця пам'ятка писалася в Заславі (Ізяславі). А слова «в Дворці, монастирі Жеславском» варто розуміти в тому сенсі, що твір писався в «двірці», тобто при дворі Заславського монастиря Святої Трійці. Але це не є принципово важливим питанням. Немає сумніву, що початок написання книги здійснювався у володінні князів Заславських.

Далі книга дописувалася у Пересопницькому монастирі Різдва Богородиці, яким з 1505 р. володіли князі Чорторійські. Варто вказати, що члени цієї родини (на той час православні) вирізнялися помітною освіченістю.

Післямова до Пересопницького Євангелія, писана писарем Михайлом Васи́лієвичем, говорить не лише про спонсорів (фундаторів) пам'ятки, а й про його творців. Згадувана післямова представляє архімандрита Григорія, настоятеля Пересопницького монастиря, як своєрідного «керівника проекту». Тут же він зображується глибоко віруючою та благочестивою людиною: «зане не любил злата и сребра тлеющих, але имел любов и прилежаніє к божественному писанію, о которое просил Господа Бога». Проте важко судити, яку роль відіграв Григорій при створенні книги, думки дослідників

* Більш детально про українські списки скорининських видань див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – С. 146–147.

з цього приводу розходяться. Одні вважають, що він робив переклад, який каліграфічно переписували писарі; інші – що Григорій був лише укладачем твору, організатором роботи над ним. Та все ж, післямова до Євангелія дає підстави стверджувати, що саме архимандрит Григорій був перекладачем євангельських текстів. Оскільки там, де йдеться про переклад із «язика болгарського на мову руску», зазначено, що «тоє все радою, пилнотю и прилежанієм... монаха Григорія, архимандрита Пересопницького, постановленно ест», а також «архимандрит Григоріе имел пилнотю и любов к писанію сеі книги». Водночас Михайло Василієвич досить критично писав про себе, очевидно, маючи на увазі свою нездатність до перекладацької роботи: «Прото іже єсми еще недоумел пре несталость розума моего».

Власне, про писаря Михайла Василієвича можемо сказати більше, ніж про його наставника. Сам він себе характеризував таким чином: «Я тиж многогрішний слуга, або раб божій Михайло Василієвич, син протопопи саноцького». У підсумкових записах в кінці кожного Євангелія, які, щоправда, писалися не Михайлом Василієвичем, навіть говориться, що він є протопопом саноцьким. Більшість дослідників сходяться на думці, що це помилка; мовляв, Михайло Василієвич був сином саноцького протопопа. Місто Санок (зараз це територія Польщі) знаходилося на українській етнічній території – Лемківщині.

Ймовірно, Григорій та Михайло Василієвич і починали працювати над книгою в Двірці чи Заславі. Тут і було переписане перше Євангеліє від Матвія. Потім, коли Григорій і Михайло перебралися в Пересопницю, вони, судячи з усього, залучили до роботи ще одного писаря. Як його звали, ким він був, ми, на жаль, не знаємо.

Загалом вимальовується така картина. Керівництво роботою здійснював архимандрит Григорій. Ним написані сумарії, глоси та чотири підсумкові записи в кінці кожного Євангелія, а також додаткові вкази на полях. Григорій займався перекладом пам'ятки на руську, тобто на українську книжну мову. У цій справі йому міг допомагати Михайло Василієвич. Останньому належить написання основного тексту, текстів у рамках-заставках, післямови, записи на початку та в кінці пам'ятки.

Основний текст Пересопницького Євангелія виконаний уставом двох почерків, які, зрозуміло, належали різним особам. Тобто до роботи залучався ще один підручний писар, який працював у Пересопницькому монастирі.

Книга складається з 482-х пергаментних аркушів. До складу тексту увійшли: Наука читання, яка відкривається передмовою; чотири Євангелія, кожному з яких передують покажчик глав та передмова, подані також післямова й місяцеслов. Текст пам'ятки поділений на глави, кожна з яких починається із сумарія (короткого змісту викладу наступної глави), вписаного в рамку. Відсутні сумарії лише на початку першої глави кожного Євангелія.

У книзі постійно зустрічаємо глоси на кшталт скорининських – українські лексичні відповідники до слів оригіналу. Вони виділені рамочкою й розміщені безпосередньо в тексті, іноді на полях рукопису.

За змістом Пересопницький рукопис – тетраєвангеліє (чотири канонічні Євангелія). Він схожий із православними Євангеліями, які призначалися для церковного вжитку. Правда, є деякі незначні відмінності між ним та друкованими Євангеліями, що з'явилися невдовзі після входу у світ цієї пам'ятки.

Пересопницьке Євангеліє було написано давньоукраїнською книжною мовою. Це один із перших відомих нам перекладів такого типу. Сам переклад не є однаково досконалим. Можна простежити тенденцію «шліфування» майстерності перекладачів у ході роботи над текстом. Передмова до Євангелія, котра належить Теофілакту (Феофілакту) Болгарському, перекладена не дуже вдало. Тут фактично збережений старослов'янський текст. Близькими до старослов'янської першооснови лишилися перші два Євангелія – від Матвія та Марка. Ближче до народної мови перекладено Євангеліє від Іоанна й, особливо, Євангеліє від Луки.

Аналіз тексту засвідчує, що в роботі над перекладом надавалася перевага старослов'янським джерелам. І це цілком зрозуміло. Адже старослов'янські біблійні тексти мали значне поширення на українських землях у той час. Проте використовувалися й грецькі тексти Євангелій, а також західнослов'янські (польські й чеські) переклади.

У 60-ті роки XVI ст. на Волині з'являються й інші переклади новозавітних текстів українською мовою. Очевидно, вони були пов'язані із протестантськими впливами. Помітну роль тут відіграла поява польськомовної Радзивілівської Біблії, що побачила світ у 1563 р.

Саме з появою Радзивілівської Біблії Дмитро Чижевський пов'язував появу Крехівського Апостола [15, с. 220]. Із цієї Біблії в Крехівському Апостолі були перекладені основний текст, а також усі пояснення й сумарії. Рукопис цієї пам'ятки

складався з Діянь та Послань апостолів, Апокаліпсису (Откровення Іоанна Богослова) й апокрифічного «Послання Павла Святого до лаодикійців», яке засвідчує близькість автора до протестантів-кальвіністів. За філігранями Крехівський Апостол датують 60–70-ми роками XVI ст.

Ця писемна пам'ятка також цінна своїми примітками. Значну частину з них зробив автор перекладу. Судячи з них, він використовував польські протестантські видання, біблійні переклади Скорини, невідомі слов'янські джерела, італійські богословські твори й, можливо, грецький оригінал Нового Завіту. Окрім цих приміток, у рукописі також були зроблені примітки й невідомого читача, який, імовірно, належав до протестантів. Він також зробив низку виправлень у протестантському дусі [6, с. 47].

Одним із перших суто протестантських перекладів новозавітних текстів українською мовою варто вважати Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р. [Про переклад євангельських текстів Валентина Негалевського див.: 8] Цей переклад був здійснений на Волині, в селі Хорошові (зараз с. Білогірського району Хмельницької області). Про самого перекладача маємо небагато інформації. Відомо, що він був шляхтичем. Зокрема, зберігся документ, який свідчить, що Негалевський у 1582 р. виступав у Кременецькому гродському уряді як приятель і повірений шляхтянки Настасії Воронецької у справі вбивства її чоловіка людьми князя Андрія Курбського.

При перекладі Негалевський користувався польськомовним перекладом Нового Завіту протестанта Мартина Чеховіца. Також можна говорити, що переклад Негалевського був своєрідною відповіддю на появу Острозької Біблії 1580–1581 рр. Варто мати на увазі, що Хорошів знаходився неподалік Острога (на відстані до 40 кілометрів). Імовірно, Негалевський бував у Острозі, мусив також знати, що острозькі книжники готували до друку повний корпус біблійних книг старослов'янською мовою. Перші примірники Острозької Біблії з'явилися влітку 1580 р. Того ж року в Острозі був виданий Новий Завіт як частина майбутньої повної Біблії, а також «Книжка, събраніе вещей нужнійших...» Тимофія Михайловича, яка була алфавітно-предметним покажчиком до Нового Завіту. Цілком можливо, що Негалевський був ознайомлений із цими виданнями. Все це дало підстави зробити висновок, що їхня мова не зовсім зрозуміла навіть для освічених людей. Це й могло спонукати його до перекладу новозавітних

текстів, які в Україні в той час мали найбільше поширення.

Як би там не було, але Негалевський завершив самотужки цю непросту працю. Це був перший в Україні переклад євангельських текстів, розрахований не лише на священнослужителів, а й на світських людей. Цілком очевидно, що у своїй роботі Негалевський користувався польським перекладом Нового Завіту, здійсненим протестантом-антитринітарієм Марціном Чеховицем. Це дало підстави деяким дослідникам вважати, що перекладач теж належав до протестантів. Однак оформлення цієї роботи свідчить, що вона була розрахована на українських православних читачів.

У передмові до свого перекладу Негалевський писав, що здійснив свою роботу «...за намовою й наполяганням багатьох вчених, богобоязливих, слово Боже милуючих людей, які по-польськи читати не вміють, а, читаючи по-слов'янськи письмом руського викладу, слів не розуміють». Перекладач також зазначав, що віддає цю працю на «розсудок інших», більш учених людей.

В той час в Україні, зокрема на Волині, було чимало грамотних людей, які користувалися «письмом руського викладу», фактично тогочасною українською мовою. Вони не знали польської мови, не вміли читати по-польськи. Також ці люди не розуміли чи погано розуміли старослов'янську мову. Саме на них і був розрахований переклад Негалевського. З іншого боку, передмова свідчила, що на Волині, в тому регіоні, де жив Негалевський, були люди, які могли оцінити й прорецензувати його працю.

Негалевський, здійснюючи переклад Нового Завіту, вважав, що самостійне опанування змісту Біблії – важливий крок на шляху пізнання Бога. Тому свою працю адресував «кожному побожному християнину, хочаби його зробити учасником властивого розуміння слова Божого».

І все-таки, переклад Негалевського був розрахований, у першу чергу, на православних. Адже із маргінальних записів на сторінках збереженого примірника цієї книги видно, що її читали православні віруючі – пресвітер Леонтій, священник Гапон, запорізький козак із Канева Гавриіл Крутневич.

Отже, можна говорити, що Реформація стала стимулом для «освітньої революції» в Європі, зокрема в Україні, водночас сприяючи поширенню біблійних текстів та літератури народними мовами. Беззаперечним фундатором цього процесу був відомий гуманіст, мислитель, першодрукар Франциск Скорина.

Сисок використаних джерел

1. *Владиморовас Л.* Франциск Скорина – первопечатник вильнюсский. – Вильнюс, 1975.
2. *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів, 1992. – Кн. 1.
3. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 1.
4. *Ісаєвич Я. Д.* Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.
5. *Кінан Е.* Російські історичні міфи. – К., 2001.
6. *Крالیук П., Торкопяк Р., Пасічник І.* Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006.
7. *Миловидов А. В.* Некоторые документы, относящиеся к биографии Франциска Скорины // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. – Петроград, 1918. – Т. XXII. – Кн. 2.
8. *Огієнко І.* Новий Завіт у перекладі на українську мову Валентина Негалевського. – Тарнів, 1922.
9. *Охрімченко П. П.* Взаємозв'язки давніх української і білоруської літератур // Українська література XVI–XVII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984.
10. Пересопницьке євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – 2-е вид., доповн. – К., 2011.
11. Письма князя А. М. Курбского к разным лицам. – СПб., 1913.
12. *Подкошин С. А.* Франциск Скорина. – М., 1981.
13. *Теодорович Н. И.* История города Кременца Волынской губернии. – Седлец, 1904.
14. *Фрис В.* Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003.
15. *Чижевський М.* Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
16. *Gębarowicz M.* Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki // Roczniki Biblioteczne. – Wars., 1969. – Т. 13. – З. 3–4.
17. *McLuhan M.* The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. – Toronto, 1962.

Стаття надійшла до редакції 5.05.2017 р.

Petro Kraliuk,

Doctor of Philosophy, Professor, First Vice-Rector of the National University of Ostroh Academy

FRANCIS SKORINA'S BIBLICAL TRANSLATIONS AND THEIR INFLUENCE ON THE PUBLICATION OF UKRAINIAN-LANGUAGE NEW TESTAMENT TEXTS DURING THE REFORMATION

The impact of Reformation on the cultural processes in Ukraine has been demonstrated in the article. Attention has been drawn to the fact that many translation of the Biblical texts into the contemporary Ukrainian literary language had appeared under its influence in the second part of the 16th century. Among them are Yaroslavskyi Manuscript, Zinkivsko-Manachynskyi Manuscript and others. The well-known Peresopnytsia Gospel and the Gospel by Valentine Nehalevskyi also belong to these artifacts.

K e y w o r d s: Reformation, Protestantism, old printed books, Biblecal translation of the 16th century, F. Skoryna, V. Nehalevskyi.